Contemporary Political Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 17, No. 1, Spring 2026, 107-135
https://www.doi.org/10.30465/cps.2025.52085.3569

The Evolution of the Concept of Right:

A Comparative Study of the Foundations of Legal Thought in Islamic Jurisprudence and Western Philosophy

Mehdi Zakavi*

Abstract

The concept of "right" is one of the most fundamental constructs in legal systems, with its roots embedded in differing ontological and philosophical foundations across traditions. This study aims to conduct a comparative analysis of the evolution of the concept of rights in Islamic jurisprudence and Western legal philosophy. It seeks to answer the question of how the conceptual and structural foundations of "right" have diverged in these two traditions and what implications these differences have for contemporary legal theorizing. The hypothesis of the research is that in Islamic jurisprudence, the notion of rights is understood in relation to obligation, Shari'a, and the objectives of Islamic law, whereas in Western legal systems, rights are primarily grounded in individualism, autonomous rationality, and human dignity, gradually evolving from metaphysical frameworks to functional and institutional models. The method employed is comparative content analysis and critical reasoning, drawing on both classical and contemporary sources in each domain. The findings indicate that while both traditions have engaged in rethinking the notion of rights, Islamic jurisprudence remains anchored in a duty-based framework, whereas Western thought has moved toward hybrid, justice-oriented interpretations. This study offers a platform for intercultural dialogue and localization of legal theories.

Keywords: Right, Islamic jurisprudence, Western legal thought, theories of rights, human dignity, obligation, social justice.

* Assistant Professor, Department of Law, Payam Noor University, Tehran, Iran, m_zakavi@pnu.ac.ir
Date received: 28/05/2025, Date of acceptance: 21/09/2025

Introduction

The concept of "rights" lies at the heart of both Islamic and Western legal traditions, yet its philosophical and ontological underpinnings vary substantially across these systems. In Islamic jurisprudence, the notion of rights emerges from a theocentric framework wherein legal entitlements are inherently linked to divine command, moral obligation, and the overarching objectives of Islamic law (maqāṣid al-sharīʿa). Rights are conceptualized as relational constructs grounded in duties and communal welfare rather than autonomous personal entitlements. Conversely, Western legal thought—shaped by natural law, Enlightenment rationalism, and modern liberal individualism—conceives of rights as intrinsic to the individual, rooted in human dignity and autonomy. These fundamental differences necessitate a comparative examination of how rights are defined, categorized, and operationalized within each tradition, especially in an era where universal human rights discourse demands cross-cultural engagement and compatibility.

Materials and Methods

This study adopts a comparative, interdisciplinary methodology combining normative legal analysis, historical textual examination, and critical philosophical reasoning. Primary Islamic sources include classical juristic treatises, Qur'anic legal interpretation, and theoretical contributions from prominent scholars. Contemporary perspectives on Islamic rights theory are drawn from peer-reviewed studies on the legal and conceptual separation between rights, duties, and ownership. On the Western side, this research incorporates the theoretical contributions of major philosophers such as John Locke, Thomas Hobbes, and Hegel, as well as contemporary theorists like George Rainbolt (*The Concept of Rights*), David Frydrych (*The Architecture of Rights*), and J. L. Mackie (*Theories of Justice and Rights*). Analytical categories include: historical foundations, definitional distinctions (e.g., between liberty-rights and claim-rights), theoretical typologies, and institutional implementations. The study emphasizes critical synthesis and contrast, with attention to the socio-political and theological contexts shaping each framework.

Discussion

In Islamic jurisprudence, the concept of rights is often bifurcated into two categories: "the rights of God" and "the rights of human beings." This binary reflects a legal ontology in which individual rights are subordinated to divine

sovereignty and collective moral order. Rights are not merely legal permissions but are considered manifestations of divine will, often framed within the structure of declaratory rulings rather than personal entitlements. Jurists have long debated the criteria that distinguish rights from legal rules, particularly in terms of their transferability, alienability, and revocability. Modern Islamic legal scholars have further examined the legal-epistemological function of rights as constructs of rational attribution, embedded in a system of obligations and aimed at preserving the five essential purposes of law: religion, life, intellect, lineage, and property. In contrast, Western theories of rights evolved through a different trajectory, beginning with the idea of natural law and culminating in institutional legal systems centered on individual autonomy. Locke's articulation of inalienable rights to life, liberty, and property marks a foundational moment in this trajectory. Hobbes emphasized the role of the sovereign in guaranteeing these rights through a social contract, while Hegel integrated rights into a broader framework of ethical life and civic recognition. In contemporary theory, Rainbolt proposes an analytic structure distinguishing four core types of rights—claim, liberty, power, and immunity—based on correlativity and function. Frydrych elaborates on these distinctions by introducing architectural models that illustrate the nested and hierarchical relations between different rights. Meanwhile, Mackie offers a skeptical yet pragmatic view, treating rights as normative tools justified by their utility in social cooperation and moral reasoning. These models increasingly reflect a transition from metaphysical assertions of rights to pragmatic and institutionalized frameworks embedded in legal practice. One of the key differences between these two traditions lies in their conceptual treatment of the relationship between the individual and the community. Islamic legal theory typically prioritizes communal benefit and divine intention, whereas Western systems emphasize procedural fairness, personal choice, and individual entitlement. Nonetheless, there are points of convergence, particularly in the recent Islamic jurisprudential attempts to reinterpret rights through the lens of human dignity and social justice, and in Western critiques of excessive individualism in favor of more community-centered theories.

Conclusion

This comparative investigation highlights the divergent intellectual trajectories that have shaped the notion of rights in Islamic and Western legal traditions. In Islamic jurisprudence, rights remain closely tied to duties, divine purpose, and moral order.

In contrast, Western legal theory has progressively centered rights around individual freedom, institutional structures, and secular justification. While both systems engage in ongoing reinterpretation of rights to adapt to evolving societal needs, their foundational premises remain distinct. Understanding these differences is essential for meaningful intercultural dialogue, particularly in the fields of legal reform, human rights, and constitutional development. By drawing upon both traditions, this study offers a conceptual bridge for theorizing rights in a manner that is both context-sensitive and globally relevant.

Bibliography

Abbasi, V., & Naqibi, S. A. (2019). *An analysis of the nature of religious rulings with a focus on Imam Khomeini's perspective*. Matin Research Journal, 20(81), 75–98. {In Persian}

Abou El Fadl, Khaled. (2001). *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority and Women*. Oxford: Oneworld.

Auda, Jasser. (2008). *Maqasid al-Shariah as Philosophy of Islamic Law: A Systems Approach*. London: IIIT.

Bentham, J. (1843). *Anarchical Fallacies*. In *Works of Jeremy Bentham* (Vol. 2). Edinburgh: William Tait.

Donnelly, J. (2003). *Universal Human Rights in Theory and Practice* (2nd ed.). Ithaca: Cornell University Press.

Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press.

Ebadi, M. H. (2008). *The nature of rights in Imamiyyah jurisprudence and Iranian law*. Govaah, 12, 19–26. {In Persian}

Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Clarendon Press.

Foroughi, S. A. (2012). *A jurisprudential and legal examination of the concept of right and ruling*. Journal of Jurisprudence and Private Law, 1(1), 9–29. {In Persian}

Frydrych, D. (2021). *The Architecture of Rights: Models and Theories*. Palgrave Macmillan.

Grotius, H. (2005). *On the Law of War and Peace (De Jure Belli ac Pacis)*. Cambridge University Press. (Original work published 1625)

Haakonssen, K. (1985). *Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge University Press.

Hart, H. L. A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford University Press.

Hart, H. L. A. (1982). *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory*. Oxford University Press.

Hobbes, T. (1994). *Leviathan* (Ed. E. Curley). Hackett Publishing. (Original work published 1651)

Javidi, M. (2013). *Natural right or positivist right? Redefining the concept of right in Islamic law*. Islamic Law Research Journal, 16(2), 441–491. {In Persian}

Kabiri, M. A. (2023). *An examination of Naeini's innovations in the analysis of the nature of rights and its implications*. Journal of Fiqh and Ijtihad, 10(20), 141–166. {In Persian}

Kamali, Mohammad Hashim. (2019). *Principles of Islamic Jurisprudence* (Revised Edition). Cambridge: Islamic Texts Society.

Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government* (Ed. P. Laslett). Cambridge University Press. (Original work published 1689)

Mackie, J. L. (2024). *Theories of Justice and Rights*. Oxford University Press.

Mackie, J. L., Moberger, V., & Olson, J. (Eds.). (2025). *Theories of Justice and Rights*. Oxford University Press.

Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.

Rainbolt, G. W. (2006). *The Concept of Rights*. Springer Netherlands.

Rainbolt, G. W. (2006). *The concept of rights* (Vol. 73). Springer Science & Business Media.

Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford University Press.

Tuck, R. (1979). *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge University Press.

Waldron, J. (1999). *Law and Disagreement*. Oxford University Press.

Weil, S. (2002). *The Need for Roots: Prelude to a Declaration of Duties towards Mankind*. Routledge. (Trans. A. Wills. Original published 1949)

جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
فصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۱۷، شمارهٔ ۱، بهار ۱۴۰۵

تحول مفهوم حق:
مطالعهٔ تطبیقی بنیان‌های اندیشهٔ حقوقی در فقه اسلام و فلسفه غرب

مهدی زکوی*

چکیده

مفهوم «حق» یکی از بنیادین‌ترین مفاهیم در نظامهای حقوقی است که در هر سنت فکری، ریشه در مبانی هستی‌شناختی و فلسفی متفاوتی دارد. این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی تحول مفهوم حق در فقه اسلامی و فلسفه حقوق غربی انجام شده و به دنبال پاسخ به این سؤال است که چگونه بنیان‌های مفهومی و ساختاری «حق» در این دو سنت تفاوت یافته‌اند و این تفاوت‌ها چه پیامدهایی برای نظریه‌پردازی حقوقی معاصر دارند. فرضیه تحقیق آن است که در فقه اسلامی، مفهوم حق در پیوند با تکلیف، شریعت و مقاصد شرعی فهم می‌شود، در حالی که در حقوق غربی، حق عمدتاً بر اساس فردیت، عقلانیت خودبنیاد و کرامت انسانی تعریف شده و به تدریج از چارچوبهای متافیزیکی به مدلهای کارکردی و نهادی تحول یافته است. روش پژوهش، تحلیل محتوای تطبیقی و استدلال انتقادی با تکیه بر منابع کلاسیک و معاصر در هر دو حوزه است. نتایج نشان می‌دهد که اگرچه هر دو سنت در مسیر بازاندیشی مفهوم حق حرکت کرده‌اند، اما فقه اسلامی همچنان در چارچوب تکلیف‌محور باقی مانده و حقوق غربی به سوی قرائت‌های ترکیبی و عدالت محور از حق پیش رفته است. این پژوهش زمینه‌ای برای گفت‌وگوی میان‌فرهنگی و بومی‌سازی نظریه‌های حقوقی فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: حق، فقه اسلامی، حقوق غربی، نظریه‌های حق، کرامت انسانی، تکلیف، عدالت اجتماعی.

* استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، m_zakavi@pnu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

۱. مقدمه

مفهوم «حق» یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در سنت‌های حقوقی و فلسفی است که هم در شکل‌گیری نظام‌های قانونی و هم در تبیین نسبت فرد با دولت و جامعه، نقش کلیدی ایفا می‌کند. با این حال، این مفهوم از حیث نظری و تاریخی، همواره تابع زمینه‌های معرفتی، فلسفی و الهیاتی هر سنت حقوقی بوده است. در سنت فقهی اسلام، «حق» در پیوند با احکام الهی، مصالح نوعی، و چارچوب‌های شریعت تعریف شده است؛ به‌گونه‌ای که همواره تابع رابطه انسان با خداوند و با دیگران، و در پرتو غایات متعالی همچون عدالت، کرامت و هدایت دینی فهم می‌شود. در مقابل، در سنت غربی، به‌ویژه از قرن هفدهم به بعد، مفهوم حق بیشتر بر بنیاد انسان‌محوری، عقل خودبنیاد، و فلسفه قرارداد اجتماعی استوار بوده است. چنین تفاوت‌هایی موجب شده است که در هر یک از این دو دستگاه فکری، بنیان، کارکرد، و دلالت‌های اجتماعی و سیاسی حق، به‌صورت متمایزی بازنمایی شود. مسئله این پژوهش آن است که با وجود کاربرد گسترده و تقریباً مشابه مفهوم «حق» در هر دو سنت—اعم از حقوق بشر، آزادی‌های فردی، عدالت اجتماعی یا مالکیت—بسترهای نظری این دو سنت به‌شدت متفاوت‌اند. به‌عبارت‌دیگر، «حق» در فقه اسلامی مفهومی است مبتنی بر نظم الاهی و مصالح مکلفان، در حالی که در حقوق غربی، مفهومی است برخاسته از فردیت و عقلانیت بشری. این تفاوت در مبنا، نه تنها در تعریف مفهومی حق، بلکه در گستره، قابلیت اسقاط، تعارض با منافع عمومی، و منابع مشروعیت آن تأثیرگذار است. بنابراین، تحلیل تطبیقی این مفهوم، به‌ویژه از حیث تاریخی و نظری، امری ضروری است تا روشن شود چگونه دو منظومه فکری—یکی دینی و دیگری سکولار—به صورت‌های گوناگون به مفهوم حق معنا بخشیده‌اند. هدف از این مطالعه، تحلیل تطبیقی سیر تحول مفهوم حق در فقه اسلامی و حقوق غرب، با تأکید بر نظریه‌پردازان کلیدی، منابع فلسفی و فقهی، و با بررسی نقاط اشتراک و افتراق مفهومی و کاربردی است. این تحلیل می‌تواند هم در تقویت فهم متقابل حقوقی در گفت‌وگوهای بین‌فرهنگی مؤثر باشد، و هم در بازاندیشی فقه اسلامی برای پاسخ به تحولات مفهومی معاصر، نقش ایفا کند.

۲. پیشینهٔ تحقیق

فریدریش (۲۰۲۱) در« *معماری حقوق: مدل‌ها و نظریه‌ها*» تأکید می‌کند که حقوق نه فقط به‌عنوان مفاهیم انتزاعی بلکه به‌مثابه مدل‌هایی ساختاری باید فهمیده شوند. او با تمایز میان

نظریه و مدل، استدلال می‌کند که تحلیل حقوق نیازمند بازنمایی دقیق انواع موقعیت‌های هنجاری مانند آزادی، قدرت و مصونیت است. وی در فصل‌های مختلف نشان می‌دهد که مدل‌های حق می‌توانند کارکردهای پیچیده‌ای در توزیع هنجارها ایفا کنند و ضرورت دارد از خوانش‌های ساده‌گرایانه و یک‌لایه اجتناب شود. کتاب او تلاشی است برای تحلیل کاربردی و توصیفی حق در بستر نهادی، به‌ویژه با تأکید بر حقوق وضعی و کارکردهای حقوقی آن در فرآیندهای اجتماعی و قضایی.

رینبولت (۲۰۰۶) در کتاب *مفهوم حق* نظریه «محدودیت موجه» را به‌عنوان رویکردی بدیل به نظریات منفعت و اختیار پیشنهاد می‌دهد. از نگاه او، حق زمانی قابل توجیه است که مبتنی بر ویژگی‌ای از دارنده باشد که الزام اخلاقی بر دیگران ایجاد کند. این تعریف، امکان تحلیل حقوق غیرقراردادی، حقوق حیوانات و حتی حقوق متافیزیکی را نیز فراهم می‌کند. او همچنین مدل هوفلدی را نقد می‌کند و نشان می‌دهد که بسیاری از حقوق در عمل بدون تعهد الزام‌آور متقابل نیز معتبرند. این کتاب یکی از نمونه‌های نادری است که تلاش دارد تعریفی میان‌رشته‌ای و قابل تطبیق از «حق» ارائه دهد و از تقلیل‌گرایی حقوقی پرهیز کند.

مک‌کی (۲۰۲۴) در کتاب *نظریه‌های عدالت و حق* ضمن ارائه دیدگاه خاص خود درباره نظریه حق، به نقد مبنایی بر نظریه‌های قراردادگرایانه مانند جان رالز و رویکردهای لیبرتارین مانند نوزیک می‌پردازد. مک‌کی بر آن است که نظریه‌پردازی درباره «حق» بدون مبنای متافیزیکی عینی دچار مغالطه است و باید به خطای هستی‌شناختی در فهم اخلاق توجه کرد. او استدلال می‌کند که رویکرد مبتنی بر حق، نسبت به روش‌های سودگرایانه یا هدف‌محور، مزیت اخلاقی دارد و بهتر می‌تواند از کرامت فردی دفاع کند. کتاب وی با تحلیل مفصل ابعاد ارزشی و ساختاری حقوق، سهم مهمی در نظریه‌های معاصر عدالت دارد.

کبیری(۱۴۰۲) با بررسی رویکرد نایینی به مفهوم «حق»، نشان می‌دهد که نایینی در بستر فقه اسلامی و در مواجهه با اندیشه غربی، نظریه‌ای نیمه‌مدرن از «حق» را ارائه داده است که بر رابطه دولت و شهروند، آزادی مدنی و عدالت مبتنی است. از دید نایینی، حق امری اعتباری اما برخاسته از عقلانیت عمومی و نه صرفاً تفویض شرعی است، و همین تمایز او را از فقهای سنت‌گرای پیش از مشروطه جدا می‌سازد. این پژوهش نایینی را یکی از نوآوران در پیوند زدن مفهوم حق با مفاهیم مدرن سیاسی معرفی می‌کند.

عباسی و نقیبی(۱۳۹۷) **در** « بررسی ماهیت حکم شرعی با رویکردی به دیدگاه امام خمینی» فلسفی و حقوقی حق و حکم در این اثر، نویسنده با تحلیل ساختار حقوقی و فلسفی واژگان «حق» و «حکم» در فقه امامیه، تلاش دارد تا تمایز میان جایگاه معرفتی و کاربردی این مفاهیم را روشن کند. او استدلال می‌کند که حق، برخلاف حکم، وابسته به صاحب آن است و در قالب سلطه، استحقاق و قابلیت اعمال بررسی می‌شود. این مقاله بر آن است که تفکیک حق و حکم، به فهم دقیق‌تر از ساختار حقوق در نظام فقهی کمک می‌کند.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که به‌جای تحلیل‌های درون‌سنتی یا مقایسه‌های سطحی، مفهوم «حق» را در دو سنت فقه اسلامی و فلسفه حقوق غربی به‌صورت تطبیقی و در پنج محور مشترک بازخوانی می‌کند. این پژوهش با بهره‌گیری هم‌زمان از منابع اصیل فقهی و نظریه‌های معاصر غربی، به مقایسه‌ای عمیق میان مبانی معرفت‌شناختی، ساختار مفهومی و کارکردهای اجتماعی حق می‌پردازد. برجستگی آن در پیوند دادن نظریه مقاصد شریعت با رویکرد توانمندی‌ها، مقایسه ساختار اعتباری فقه با مدل‌های پلورالیستی غربی، و تحلیل نسبت حق، تکلیف، مشروعیت و کرامت است. بدین ترتیب، پژوهش حاضر خلأ موجود در ادبیات تطبیقی را پر کرده و الگویی برای بومی‌سازی مفاهیم حقوقی و گشودن افق گفت‌وگوی فلسفی–حقوقی میان دو سنت فراهم می‌آورد.

۳. حق در فقه اسلامی

مفهوم «حق» در فقه اسلامی، برخاسته از ساختاری الهیاتی–حقوقی است که در آن، شریعت نه‌فقط مجموعه‌ای از احکام عبادی، بلکه نظامی کامل برای تنظیم روابط اجتماعی، اخلاقی و حقوقی انسان‌ها به شمار می‌آید(عبادی،۱۳۸۷). در این چارچوب، حق با مفاهیمی همچون تکلیف، ملکیت، حکم شرعی و اعتبار عقلایی در تعامل دائم قرار دارد و اغلب در نسبت با «حق‌الله» و «حق‌الناس» تبیین می‌شود. برخلاف برداشت غربی که در آن حق اغلب استقلال‌یافته از دین و اخلاق تلقی می‌گردد، در فقه اسلامی این مفهوم درون‌زا و متکی بر اراده شارع است. فقیهان امامیه، به‌ویژه در دوران متأخر، تلاش کرده‌اند تمایز میان حق، حکم، و ملک را با ظرافت بیشتری روشن کنند و از این رهگذر، مبنای نظری دقیق‌تری برای تحلیل‌های حقوقی فراهم سازند. برای ورود به فهم دقیق این نظام مفهومی،

لازم است مؤلفه‌های بنیادین و مراحل تاریخی تکوین و تحول مفهوم «حق» در فقه اسلامی به‌صورت تفصیلی بررسی شود.

۱.۳ تعریف اولیه و تاریخی «حق» در فقه اسلامی

مفهوم «حق» در فقه اسلامی یکی از پیچیده‌ترین مفاهیم بنیادین است که هم در ساحت زبان‌شناختی و هم در قلمرو حقوقی و الهیاتی جایگاه کلیدی دارد. در قرآن کریم، واژه «حق» بیش از دویست بار به‌کار رفته و به معانی مختلفی مانند حقیقت، عدالت، استحقاق، تکلیف، مطابقت با واقع، و حتی خود خداوند به‌عنوان حقیقت مطلق آمده است؛ چنان‌که در آیه «ذٰلِکَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ» (لقمان، ۳۰) حق به معنای هستی مطلق و معیار تشخیص باطل معرفی شده است (فروغی، ۱۳۹۳: ۹۴).

در سنت نبوی نیز، حق مفهومی چندبعدی دارد که هم در زمینه‌های قضایی، هم در روابط اجتماعی، و هم در عبادات مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال، در خطبه حجةالوداع، پیامبر اکرم (ص) بارها بر حقوق متقابل مسلمانان، حق مالکیت و حق حیات تأکید می‌ورزد و آن را در برابر ظلم و تجاوز مقدس می‌شمارد. این نشان می‌دهد که حق در نگاه نبوی، هم جنبه الهی دارد و هم جنبه بشری و اجتماعی.

از منظر تاریخی، فقیهان امامیه در طول قرون مختلف، سعی کرده‌اند تعریفی اصطلاحی و نظام‌مند از «حق» ارائه دهند. بیشتر فقها «حق» را نوعی سلطه یا توانایی اعتباری برای بهره‌برداری از شیء یا الزام دیگری به فعل یا ترک فعل تعریف کرده‌اند (طالبی، ۱۳۹۲: ۱۷۶). این سلطه ممکن است از سوی شارع مقدس یا عرف عقلایی به رسمیت شناخته شود، اما در هر صورت دارای آثار شرعی و فقهی است، مانند قابلیت اسقاط، نقل، و یا ارث‌بردن. در متون فقهی متقدم، مانند آثار شیخ طوسی، علامه حلی و محقق کرکی، حق معمولاً در کنار ملک و حکم مطرح می‌شود. این سه مفهوم در مواردی هم‌پوشانی دارند، اما فقها تلاش کرده‌اند میان آن‌ها تفاوت‌هایی قائل شوند. برای نمونه، گفته‌اند ملک در ذات خود اقتضای تصرف دارد، اما حق ممکن است فقط اقتضای انتفاع داشته باشد.

تحلیل این است که فقه امامیه به‌تدریج در مسیر عقلانی‌سازی و تفکیک مفاهیم گام برداشته و تلاش کرده «حق» را از مفاهیم مشابهی چون حکم و ملک مستقل کند. این تمایز به‌ویژه در زمان متأخر و با توجه به نیازهای اجتماعی و سیاسی برجسته‌تر شده است، چراکه در بستر حاکمیت اسلامی، فهم دقیق و کاربردی از «حق» می‌تواند به بنیان‌گذاری

قواعدی برای تنظیم روابط میان فرد و دولت کمک کند (جاویدی۱۳۹۴:: ۱۳۴). بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم «حق» در فقه اسلامی نه‌فقط ریشه در نصوص مقدس دارد، بلکه در بستر تحولات فقهی نیز به‌تدریج به یک مقوله مستقل و دارای آثار کاربردی و نظری تبدیل شده است. این تحول از تعریف‌های لغوی مبتنی بر ثبوت و استحقاق آغاز شده و تا برداشت‌های مدرن‌تری از حق به‌مثابه عنصر بنیادین روابط اجتماعی و سیاسی امتداد یافته است.

۲.۳ سیر تحول تاریخی مفهوم حق در فقه اسلامی

تحول مفهوم «حق» در فقه اسلامی را نمی‌توان امری ایستا و بدون زمینه تلقی کرد. این تحول، برآمده از تعامل دائمی فقه با نیازهای اجتماعی، تحولات سیاسی و پرسش‌های نوپدید حقوقی در تاریخ اسلام بوده است. از فقه بدوی در صدر اسلام، که در آن «حق» اغلب به‌معنای سلطه یا استحقاق در امور مالی و جزایی محدود می‌شد، تا گفتمان‌های معاصر که از «حق» در عرصه‌هایی چون سیاست، توسعه و مشارکت اجتماعی سخن می‌گویند، شاهد یک مسیر تدریجی اما معنادار هستیم(کبیری، ۱۴۰۲: ۱۴۳).

در فقه صدر اسلام، به‌ویژه در آثار فقهای سده‌های نخست، حق اغلب به‌صورت مصداقی و پراکنده مطرح می‌شود. برای نمونه، حق شفعه، حق قصاص، حق حضانت، یا حق عبور در کتب فقهی مانند «المبسوط» شیخ طوسی و «شرائع الاسلام» محقق حلی دیده می‌شود؛ اما تلاشی برای ارائه یک نظریه عام و فراگیر از حق صورت نگرفته بود. در این دوره، «حق» بیشتر در سایه دو مفهوم «حکم» و «ملک» قرار داشت و نوعی وابستگی به مصادیق محسوس داشت (فروغی،۱۳۹۷:۳).

نقطه عطف این تحول را می‌توان در دوره مشروطه و به‌ویژه در اندیشه محقق نایینی یافت. وی با نگاهی نو، سعی کرد «حق» را از چنبره مفاهیم پیشینی برهاند و آن را به‌مثابه سلطه شرعی قابل اعمال در حوزه‌های عمومی و فردی تبیین کند. در اندیشه نایینی، «حق» نه‌فقط امری اعتباری، بلکه مفهومی بنیادین در نظم سیاسی و عدالت اجتماعی تلقی شد (کبیری، ۱۴۰۲: ۱۴۵–۱۴۶). او به‌ویژه با تفکیک میان سلطنت تکوینی و سلطنت تشریعی، مفهوم حق را به عرصه سیاسی و حاکمیتی کشاند. در دوره معاصر، فقیهانی چون شهید مطهری، آیت‌الله منتظری و امام خمینی با بازاندیشی در مفهوم حق، به توسعه کاربرد آن در فقه حکومتی کمک کردند. برای نمونه، مطهری در آثار خود تأکید می‌کند که «حق» باید در

پیوند با فطرت انسانی و عدالت اجتماعی معنا شود و بدون آن، احکام شریعت به ابزار سلطه بدل می‌شوند (مطهری، ۱۳۷۷:۴۷). امام خمینی نیز در نظریه ولایت فقیه، از حق مردم در نظارت، بیعت، و مشارکت به‌عنوان عناصری شرعی و مشروع یاد می‌کند، که این دیدگاه‌ها تحول بنیادینی در نقش مردم در فقه اسلامی ایجاد کرد (عباسی و نقیبی،۱۳۹۷: ۷۷). در مجموع می توان گفت مفهوم «حق» در فقه اسلامی از یک مقوله صرفاً فقهی– حقوقی به یک مفهوم نظری و حتی فلسفی تبدیل شده است. این تحول نه‌تنها ریشه در توسعه مصادیق دارد، بلکه در عمق‌بخشی به بنیان‌های عقلی و مقاصدی فقه نیز نقش ایفا کرده است. بنابراین، امروزه نمی‌توان از فقه اسلامی سخن گفت بی‌آنکه نسبت آن با تحول مفهوم «حق» در طول تاریخ روشن شده باشد.

۳.۳ تمایز میان حق‌الله و حق‌الناس

یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین تمایزهایی که در نظام فقهی اسلامی مطرح شده، تقسیم‌بندی حقوق به دو دسته کلی «حق‌الله» و «حق‌الناس» است. این تقسیم، صرفاً شکلی یا دسته‌بندی لفظی نیست، بلکه در واقع مبنایی است برای تفکیک حقوقی که یا مربوط به مصالح عامه و نظم الهی هستند یا در خدمت مصالح شخصی و روابط انسانی‌اند. در واقع، این تفکیک نقطه آغاز شکل‌گیری نظام حقوق عمومی و خصوصی در فقه اسلامی به‌شمار می‌آید.

از منظر فقهی، «حق‌الله» به حقوقی اطلاق می‌شود که متعلق به خداوند است، نه از حیث انتساب مالکانه، بلکه به این معنا که نفع آن به کل جامعه یا مصالح نوع بشر برمی‌گردد و فرد خاصی نمی‌تواند آن را اسقاط یا مصالحه کند. برای مثال، حدود الهی مانند حد زنا، شرب خمر و محاربه، مصادیق بارز حق‌الله‌اند؛ زیرا در این موارد، شارع با هدف حفظ نظام اجتماعی و کیان امت اسلامی، مجازات‌هایی را تعیین کرده که نه فرد، بلکه جامعه ذی‌نفع آن است (فروغی، ۱۳۹۱). در مقابل، «حق‌الناس» به حقوقی گفته می‌شود که متعلق به فرد خاصی است و آن فرد می‌تواند از حق خود صرف‌نظر کند. نمونه روشن این نوع حق، حق قصاص یا دیه است که مجنی‌علیه یا اولیای دم حق دارند آن را اجرا یا اسقاط کنند فروغی،۱۳۹۱: ۱۱). در این‌گونه موارد، قدرت اجرای حق از سوی فرد و با اختیار او صورت می‌گیرد و دولت یا حاکم شرع تنها در مقام تضمین اجرای این حق ایفای نقش می‌کند.

فقهای امامیه برای تمایز دقیق میان این دو نوع حق، به معیارهایی چون قابلیت اسقاط، قابلیت انتقال، قابلیت مصالحه و نفع شخصی یا عمومی استناد کرده‌اند. اگر حقی قابل اسقاط نباشد، آن را معمولاً از مصادیق حق‌الله می‌دانند؛ در حالی‌که اگر حق مزبور توسط صاحب آن قابل مصالحه باشد، آن را در زمره حق‌الناس جای می‌دهند (عبادی،۱۳۸۷: ۱۹۱).

از منظر تحلیلی، می‌توان گفت که تمایز حق‌الله و حق‌الناس بازتابی از جهان‌بینی توحیدی فقه اسلامی است. در این منظومه فکری، جامعه اسلامی نه صرفاً مجموعه‌ای از افراد، بلکه «امت»ی با هویت الهی تلقی می‌شود و نظم اجتماعی امری الهی است که تحقق آن مستلزم احترام به برخی حقوق غیرقابل تخطی است. از سوی دیگر، نظام حقوقی اسلام، کرامت فرد و اختیار او را نیز به‌رسمیت می‌شناسد و در عرصه‌هایی چون معاملات، عبادات، خانواده و مجازات‌های خصوصی، حق تصمیم‌گیری و مصالحه را به او تفویض می‌کند.

این تمایز، البته همیشه مطلق و قاطع نیست. در مواردی، ترکیب یا تداخل این دو نوع حق به‌چشم می‌خورد. برای مثال، نماز را می‌توان هم حق‌الله دانست (به‌لحاظ عبادت بودن) و هم حق‌الناس (به‌لحاظ تأثیر اجتماعی آن در رعایت نظم عمومی)، یا در برخی جرایم مثل قذف، هم حیثیت شخصی فرد آسیب می‌بیند و هم امنیت اخلاقی جامعه. در نتیجه، تمایز میان حق‌الله و حق‌الناس را باید یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تحلیلی فقه اسلامی برای مدیریت تعارض منافع فردی و اجتماعی دانست که در قالب مفاهیم دینی و با اتکا بر اصولی همچون عدالت، کرامت انسان و حفظ نظم الهی صورت‌بندی شده است.

۴.۳ پیوند میان حق و مقاصد شریعت

یکی از اساسی‌ترین مفاهیم در فقه اسلامی، نظریه «مقاصد شریعت» (Maqāṣid al-Sharīʿa) است که مبنای عقلانی و اخلاقی نظام احکام و به تبع آن، نظام حقوقی اسلام را تشکیل می‌دهد. مقاصد شریعت به‌صورت سنتی در پنج محور اصلی یعنی حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال خلاصه می‌شوند؛ محورهایی که حقوق فردی و اجتماعی در فقه اسلامی در ذیل آن‌ها معنا و مشروعیت می‌یابند. این نظریه نخستین بار به‌طور نظام‌مند توسط ابواسحاق شاطبی (متوفای ۷۹۰ هجری) در کتاب «الموافقات» مطرح شد و بعدها در اندیشه فقیهان معاصر مانند طاهر بن عاشور، یوسف قرضاوی و محمد رشید رضا بسط یافت (Auda, 2008: 27).

در چارچوب این نظریه، حق نه‌فقط امری اعتباری و قراردادی، بلکه ضرورتی برای تحقق مقاصد الهی دانسته می‌شود. به بیان دیگر، هر حقی که تضمین‌کننده یکی از مصالح پنج‌گانه فوق باشد، مشروع و معتبر تلقی می‌شود. برای مثال، «حق حیات» مصداقی از حفظ نفس است، «حق مالکیت» ناظر به حفظ مال است، و «حق آموزش» و «حق آزادی اندیشه» با حفظ عقل در ارتباط‌اند. بنابراین، حقوق در فقه اسلامی کارکردی غایتمند و مقصدگرا دارند، نه صرفاً ابزارهای انتزاعی و بی‌ریشه.

برخی فقیهان شیعه مانند علامه طباطبایی نیز بر این باورند که ارزش‌های بنیادینی چون عدالت، عقل، و کرامت انسان، پشتوانه تکوینی و تشریعی حقوق‌اند. از نگاه ایشان، حقوق در اسلام تابع مصالح واقعی و نفس‌الأمری هستند که یا عقل آن‌ها را درک می‌کند یا شارع آن‌ها را بیان کرده است (دیلمی،۱۳۸۹: ۱۸۹—۱۹۰).

تحلیل دقیق‌تر نشان می‌دهد که نظریه مقاصد شریعت نه‌تنها مشروعیت حقوق، بلکه حدود آن را نیز مشخص می‌کند. برای مثال، اگر حقی مانند آزادی بیان موجب تهدید به یکی از مصالح خمس شود (مثلاً حفظ دین یا امنیت جان)، فقه آن را محدود می‌سازد. به همین دلیل، در فقه اسلامی آزادی‌ها مطلق نیستند، بلکه مقید به مصالح عامه‌اند. این نکته، وجه تمایز اساسی نظریه حقوق در اسلام با لیبرالیسم حقوقی غربی است که حق را امری مستقل و اولی از منفعت عمومی می‌داند(Kamali, 2019:120-122).

در مقابل دیدگاه حداقلی‌نگر نسبت به مقاصد، جریان نواصولیون از جمله محمد هاشم کمالی و جاسم رمضان در قرن اخیر کوشیده‌اند تا حقوق فردی و اجتماعی را مستقیماً ذیل مقاصد توسعه دهند. آنان معتقدند که مقاصد باید بسط یابند و حقوق جدیدی چون حق محیط زیست، حق مشارکت سیاسی و حق بر توسعه را نیز شامل شوند(Kamali, 2008: 45–46; Auda, 2008: 95). از این منظر، حق نه‌فقط در چارچوب احکام جزئی، بلکه در ساختار کلان اجتماعی اسلام قابل استخراج و توسعه است.

از نگاه تحلیلی، این رویکرد به فقه اسلامی فرصت می‌دهد تا خود را با تحولات حقوقی معاصر منطبق کند، بی‌آن‌که مبانی الهیاتی خود را قربانی سازد. در واقع، نظریه مقاصد با ساختار منعطف خود می‌تواند واسطی میان وفاداری به نصوص و پاسخ‌گویی به نیازهای متغیر زمانه باشد. به همین دلیل، پروژه بازسازی حقوق اسلامی در جهان معاصر، اغلب با محوریت همین نظریه پی‌گیری می‌شود (Abou El Fadl, 2001: 32).

بطور کلی می توان گفت پیوند میان حق و مقاصد شـریعت، نظـام حقـوقی اسـلام را از سطح احکام جزئی به سطح اصول کلی ارتقا می‌دهد. این پیوند نـه‌تنهـا بـه‌فهـم عمیـق‌تـر از منطق فقهی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز بازتولیـد مشـروعیت حقـوق فـردی در جامعـه‌ای دینی و عدالت‌محور می‌گردد.

۵.۳ اثر تحولات سیاسی و اجتماعی بر فهم فقهی از حق

مفهوم «حق» در فقه اسلامی نه تنها از نصوص دینی و قواعد اصول فقه تأثیر پذیرفتـه، بلکـه به شدت از زمینه‌های سیاسی، تحولات اجتماعی و تحرکات تاریخی نیز تأثیر گرفتـه اسـت. فقه، به‌مثابه نظامی معرفتی–عملی، همواره در تعامل با واقعیت زیسته مسلمانان شـکل گرفتـه و در بسیاری از دوره‌ها کوشیده است پاسـخگوی تغییـرات سیاسـی، ظهـور حکومـت‌هـا و فروپاشی نظم‌های اجتماعی باشد. از این منظر، تحول در فهم فقهی از «حق» را باید نه صـرفاً یک تغییر نظری، بلکه نوعی بازتاب عملکردی دانست کـه در نسـبت مسـتقیم بـا تحـولات قدرت، جامعه و اقتدار سیاسی شکل گرفته است.

در دوره خلافت نخستین، به‌ویژه در زمان خلفای راشدین، مسئله حـق در فقـه بـیش از آنکه ساختاری مدون باشد، مفهومی تجربی و مرتبط با «بیعت» و «شورا» بود. حقـوقی چـون حق انتخاب خلیفه، حق امر به معروف و نهی از منکـر و حـق مشـورت، همگـی در قالـب مفاهیم سیاسی–دینی مطرح می‌شدند و هنوز از ساختار کلاسیک فقهی عبـور نکـرده بودنـد. اما با استقرار خلافت اموی و سپس عباسی، فقه به تـدریج از مشـارکت در قـدرت سیاسـی فاصله گرفت و تمرکز بر احکام فردی جایگزین نظریه‌پردازی دربـاره حقـوق عمـومی شـد (Berkey, 2003: 92–93).

در دوران سلطنت‌های اسـلامی، بـه‌ویـژه از قـرن چهـارم هجـری بـه بعـد، فقـه دچـار «حقوق‌زدایی» نسبی شد و مفهوم حق اغلب در قالب‌های محدود مدنی، مالی و عبادی بـاقی ماند. در این دوره، اقتدار سیاسی متمرکز و نظام‌های سلطانی، اجـازه بسـط مفـاهیم حـق بـه حوزه‌های عمومی‌تر را نمی‌دادند و فقها به ناچار به تفصیل حقوق فـردی بسـنده مـی‌کردنـد (جاویدی، ۱۳۹۴: ۱۲۴–۱۲۳).

تحول اساسی در مفهـوم حـق را مـی‌تـوان در دوره مشـروطه در ایـران و هـم‌زمـان در نهضت‌های فکری در جهان اسلام مشاهده کرد. محقـق نـایینی بـرای نخسـتین بـار در فقـه شیعه، با استناد به اصول اسـلامی و سـنت سیاسـی اسـلام، از «حـق نظـارت مـردم»، «حـق

مقاومت در برابر ظلم» و «حق محدودسازی قدرت سیاسی» سخن گفت و بدین ترتیب، مفهومی نو از حق در نسبت با قدرت ارائه کرد (کبیری،۱۴۰۲: ۴۵۰). در اندیشه نایینی، فقه باید ضامن آزادی، عدالت و کرامت مردم در برابر حاکمان باشد، نه توجیه‌گر اقتدار مطلق.

در قرن بیستم، با ظهور دولت‌های ملی، انقلاب اسلامی در ایران و رشد جنبش‌های اسلامی در خاورمیانه، فقه به عرصه عمومی بازگشت و در این بازگشت، مفهوم «حق» نقش بنیادینی یافت. امام خمینی با ارائه نظریه ولایت فقیه، بر وجود «حقوق مردم» در کنار «احکام شرعی» تأکید کرد. او در آثار خود به «حق تعیین سرنوشت»، «حق مشورت» و حتی «حق مقابله با ظلم» اشاره کرد و این حقوق را در چارچوب حکومت اسلامی مشروعیت‌بخش دانست (Abou El Fadl, 2001: 60).

این روند نشان می‌دهد که مفهوم حق، همواره تابع موقعیت فقه در برابر قدرت سیاسی بوده است. هر زمان که فقه در تعامل مستقیم با قدرت سیاسی قرار گرفته، مفهوم حق از انفعال خارج شده و به ابزاری برای سازماندهی عدالت و پاسخ‌گویی اجتماعی تبدیل شده است. اما هر زمان که فقه به حاشیه رانده شده، حقوق نیز به سطح حقوق خصوصی و شخصی تقلیل یافته‌اند.

در دوره معاصر، به‌ویژه در فقه مقاومت و فقه حکومتی، «حق» به یک ابزار تئوریک برای تحلیل مسائل اجتماعی نوین مانند دموکراسی، مشارکت سیاسی، حقوق بشر اسلامی، و توسعه تبدیل شده است. پژوهشگرانی مانند طارق رمضان و وائل حلاق تأکید دارند که مفهوم «حق» در اسلام، به‌واسطه تحولات تاریخی، اکنون در موقعیتی است که می‌تواند نه فقط بازسازی شود، بلکه در ساحت نظریه حقوق جهانی نیز ایفای نقش کند (Ramadan, 2009: 118–121; Hallaq, 2009: 202–203).

۴. ماهیت حق در فلسفهٔ غرب

در سنت حقوقی غرب، مفهوم «حق» نه‌تنها جایگاهی محوری در نظام‌های حقوقی مدرن یافته، بلکه به یکی از بنیان‌های اندیشه سیاسی، اخلاقی و فلسفی بدل شده است. این مفهوم در بستر تاریخی‌ای شکل گرفته که با تحولات نظری و عملی گسترده‌ای همراه بوده، از جمله ظهور حقوق طبیعی، قرارداد اجتماعی، نظریه‌های آزادی، و عدالت. درک «حق» در اندیشه غربی همواره تحت تأثیر نسبت فرد با دولت، نقش قانون، و مفاهیم بنیادینی چون آزادی، اختیار و کرامت انسان قرار داشته است.

۱.۴ تعریف تاریخی و نظری اولیهٔ «حق» در فلسفهٔ غربی

مفهوم «حق» (right) در اندیشه غربی، برخلاف برداشتهای حقـوقی و فقهـی معاصـر، از سـیر تحولی عمیق و پیچیده‌ای برخوردار بوده است که ریشه‌های آن به فلسفه سیاسـی و حقـوقی یونان و روم باستان بازمی‌گردد. در زبان لاتین، واژه‌های *ius* و *lex* به‌ترتیب به معنای «حـق» و «قانون» بودند، اما تا پیش از قرون وسطی، تمایز روشنی میان «حق» به‌مثابه موقعیت اخلاقـی فردی و «قانون» به‌مثابه فرمان عمـومی وجـود نداشـت(Tuck, 1979). در اندیشـه افلاطـون و ارسطو، نظم سیاسی بر پایه عدالت و فضیلت بود و چیزی بـه‌نـام «حـق فـردی» بـه معنـای مدرن آن، هنوز شکل نگرفته بود. به‌ویژه در ارسـطو، حقـوق در قالـب نقـش شـهروندی و وظیفه‌مندی نسبت به کل جامعه تعریف می‌شد، نه ابزار تمایز فرد از جمع.

با ورود به سنت حقوقی روم و خصوصاً در تفکر سیسرو، واژه ius naturale یـا «حقـوق طبیعی» آغازگر طرح ایده‌هایی بود که بعدها در فلسفه حقـوق کلاسـیک و مـدرن گسـترش یافت. در این دوره، حق بیشتر در قالب نظم طبیعی جهان و قوانین عقلانی حاکم بر آن فهـم می‌شد، نه به‌عنوان ابزاری برای مطالبه فردی. اما در قرون وسطی، متـأثر از الهیـات مسـیحی، به‌ویژه نزد توماس آکویناس، مفهوم حق به‌مثابه «آنچه که به هر فـرد بـه‌درسـتی تعلـق دارد» (jus suum) پا به عرصه نهاد. این تعریف، که حق را بر پایه «عدالت توزیعی» و در نسـبت بـا تکلیف الهی تعریف می‌کرد، به شدت در سنت کاتولیک و فلسفه اسکولاستیک رواج یافـت (Finnis, 1980: 205–212).

با ورود به دوران مدرن، و به‌ویژه در قـرون هفـدهم و هجـدهم، دو تحـول بنیـادین در معنای «حق» در اندیشه غربی شکل گرفت: نخست، تفکیک میان «حـق» و «قـانون»؛ و دوم، درک حق به‌عنوان ویژگی ذاتی انسان، مستقل از جایگاه اجتماعی یا مشروعیت دینـی. جـان لاک، در کتاب « دو رساله درباب حکومت »، «حق» را بخشی از طبیعت عقلانی انسان دانسـت که در وضعیت طبیعی پیش از دولت وجود دارد و حکومت مشروع تنهـا آن را بـه رسـمیت می‌شناسد نه اینکه آن را ایجاد کنـد(Locke, 1689/1988: 270–273). ایـن ایـده، کـه بعـدها در بنیان‌گذاری مفاهیمی مانند «حقوق بشـر» و «آزادی‌هـای طبیعـی» نقشـی اساسـی ایفـا کـرد، نمایانگر نوعی تحول معرفتی بود که در آن، انسان نه‌تنها موضوع قانون بلکـه موضـوع دارای حق شد.

فرایدریش در اثر خود بر این نکته تأکید دارد که یکـی از خطاهـای مکـرر تـاریخ‌نگـاری حقوق، فروکاست مفاهیم مدرن حق به ریشه‌های کلاسیک آن است؛ او نشان می‌دهد کـه در

یونان و روم، ساختار زبانی و نهادی برای تعریف حق به‌صورت موقعیت فردی به معنای مدرن وجود نداشت، و تنها با شکل‌گیری نظم پسا–قرون وسطایی، این مفهوم به‌تدریج نهادینه شد (Frydrych, 2021: 3–4). به بیان دیگر، تا پیش از مدرنیته، «حق» نه یک سرفصل تحلیلی مستقل، بلکه بخش ضعیفی از دستگاه عدالت‌محور و وظیفه‌گرای حقوق غربی بود. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تعریف تاریخی و نظری اولیه حق در غرب، سیر تدریجی و متغیری را طی کرده است؛ از مفهومی کیهانی و اخلاقی در دوران باستان و قرون وسطی، به سوی برداشت انسان‌محور، فردگرایانه، و غایت‌مدار در دوره مدرن. این تحول زمینه‌ساز بسط نظریه‌های جدید حقوق بشر و دموکراسی‌های مبتنی بر آزادی‌های بنیادین شد که مبنای اغلب گفتمان‌های حقوقی امروز را تشکیل می‌دهند.

۲.۴ تبیین حقوق طبیعی و نسبت آن با عقل، خدا و قرارداد اجتماعی

مفهوم «حقوق طبیعی» (natural rights) یکی از مهم‌ترین مفاهیم شکل‌دهنده به اندیشه مدرن غربی درباره «حق» است که در تلاقی میان فلسفه کلاسیک، الهیات مسیحی، و تحولات سیاسی اوایل مدرن زاده شد. این نظریه، بر آن استوار است که انسان‌ها بر مبنای طبیعت عقلانی یا اراده الاهی، دارای حقوقی ذاتی، تغییرناپذیر و پیشین از هر قانون موضوعه‌اند. حقوق طبیعی نه برآمده از قرارداد یا قانون بشری، بلکه «مبتنی بر عقل سلیم» و «قانون اخلاقی درونی» قلمداد می‌شود(Finnis, 1980: 112).

از پیشگامان این جریان، هوگو گروسیوس (Grotius) در قرن هفدهم بود که در اثر معروف خود *De Jure Belli ac Pacis*، برای نخستین بار تلاشی نظام‌مند برای جدا ساختن مشروعیت حقوق طبیعی از دین مسیحی انجام داد. او با بیان اینکه حتی «اگر خدا هم وجود نداشت»، اصول حقوق طبیعی باقی می‌ماند، به عقل به‌عنوان منبع حقوق استناد کرد (Grotius, 1625/2005, I.1.12).

در امتداد او، ساموئل پوفندرف (Pufendorf) تلاش کرد تا قانون طبیعی را با الهیات پروتستان و سیاست مدرن تلفیق کند و از این طریق، مفاهیم «وظیفه» و «حق» را به چارچوب اخلاقی–حقوقی مدرن وارد کرد(Haakonssen, 1985: 78–82).

در میانه قرن هفدهم، توماس هابز با نگاهی واقع‌گرایانه، وضعیت طبیعی بشر را عرصه جنگ و ترس دانست که در آن، هر فرد «حق انجام هر کاری برای بقای خود» را داراست (Hobbes, 1651/1994: 76). او برای مهار این وضعیت، نظریه قرارداد اجتماعی را مطرح کرد

که طی آن، افراد بخشی از حقوق طبیعی خود را به حاکم تفویض می‌کنند تا امنیت ایجاد شود. در این نظریه، اگرچه حق بر بقا همچنان محفوظ می‌ماند، اما سایر حقوق به دولت منتقل می‌شوند. این دیدگاه، گرچه مبنای حقوق طبیعی را می‌پذیرد، اما برای حفظ نظم سیاسی، پذیرای محدودسازی آن است.

در مقابل هابز، جان لاک از حقوق طبیعی نه به‌عنوان منبع خطر، بلکه به‌مثابه مبنای مشروعیت حکومت دفاع کرد. وی تأکید داشت که انسان در وضعیت طبیعی دارای حق حیات، آزادی، و مالکیت است و دولت صرفاً با هدف حفاظت از این حقوق تأسیس می‌شود؛ در غیر این صورت، مردم حق مقاومت و تغییر دولت را دارند. این دیدگاه، نقش اساسی در شکل‌گیری لیبرالیسم سیاسی، انقلاب آمریکا و تأسیس حقوق بشر مدرن ایفا کرد (Donnelly, 2003: 18–22).

مکی نیز در تحلیلی معاصر از این روند، بر این نکته تأکید می‌کند که نظریه‌های حقوق طبیعی در اصل تلاشی برای عینی‌سازی ارزش‌ها و مشروعیت‌بخشی به نظم سیاسی از طریق عقل است، اما خودِ این عقل‌گرایی مبتنی بر پیش‌فرض‌های متافیزیکی است که در سنت امروز قابل مناقشه‌اند (Mackie, 2025: 33–36). فریدریش نیز در واکاوی ساختاری نظریه‌های حق، نشان می‌دهد که مبنای حقوق طبیعی در بسیاری از موارد، محصول تفکیک‌ناپذیر عقل و ایمان بوده است و نه صرفاً یک قرارداد خنثی یا تعریف حقوقی ناب (Frydrych, 2021: 12–15).

۳.۴ دیدگاه‌های نوظهور غربی دربارهٔ حق

در قرن بیستم، همراه با رشد فلسفه تحلیلی، تمرکز بر تعریف دقیق مفاهیم اخلاقی و حقوقی افزایش یافت. این گرایش، نظریه‌های کلاسیک حق را وارد مرحله‌ای تازه از پالایش مفهومی کرد. برخلاف دوران پیشامدرن که حق بیشتر در چارچوبی طبیعی یا الهی تعریف می‌شد، نظریه‌های معاصر کوشیده‌اند تا حق را به‌عنوان یک ساختار تحلیلی در نظام حقوقی و اخلاقی مدرن بازتعریف کنند. مهم‌ترین این نظریه‌ها را می‌توان در پنج دسته جای داد: نظریه منفعت، نظریه اختیار، نظریه محدودیت موجه، مدل‌گرایی، و رویکرد ضدنظریه.

نخست، نظریه منفعت (Interest Theory) که نمایندگان برجسته آن جوزف رَز (Joseph Raz) و متیو کِریمر (Matthew Kramer) هستند، بر این باور است که فردی دارنده حق است اگر بهره یا مصلحتی اساسی در حفظ یا اعمال آن حق داشته باشد که بتواند

الزاماتی را بر دوش دیگران بگذارد. رَز در کتاب *اخلاق آزادی* حق را چنین تعریف می‌کند: «فردی دارای حق است اگر آن حق با مصلحتی وزین از او مرتبط باشد که دلیلی کافی برای محدود ساختن کنش دیگران فراهم آورد» (Raz,1988:166). این نظریه بر پیوند میان «حق» و «ارزش» تأکید دارد و از این منظر، حق بدون ارتباط با مصلحت اخلاقی فاقد معناست. در مقابل، نظریه اختیار (Will Theory) که توسط هارت (Hart) و پیش‌تر هوفلد (Hohfeld) بسط یافته است، حق را به‌مثابه سلطه یا اختیار دارنده آن برای الزام یا رفع الزام دیگران تعریف می‌کند. به‌عبارت‌دیگر، «حق داشتن» به معنای داشتن کنترل بر تکلیف دیگری است. این دیدگاه بر آزادی و خودمختاری فرد تمرکز دارد و مبنای بسیاری از حقوق خصوصی، به‌ویژه در قراردادها، تلقی می‌شود(Hart,1982:189).

نظریه محدودیت موجه (Justified-Constraint Theory)که توسط جورج رینبولت (George Rainbolt) در کتاب *مفهوم حق* ارائه شده است، تلاشی برای ترکیب دو نظریه بالا و رفع نارسایی‌های آن‌هاست. رینبولت استدلال می‌کند که هر ویژگی معنادار از دارنده حق می‌تواند، در صورتی که رابطه‌ای توجیه‌پذیر با الزام اخلاقی داشته باشد، منشأ حقی معتبر باشد. او بر این نکته تأکید می‌کند که حق، در واقع، «محدودیتی توجیه‌پذیر بر کنش‌های دیگران است که بر پایه ویژگی‌ای از فرد دارنده حق مبتنی شده است»(Rainbolt,2006:118-117).این تعریف به‌شکلی انعطاف‌پذیرتر با تنوع حقوق بشر، حقوق اجتماعی و حقوق حیوانات نیز قابل انطباق است. اما در سطح ساختاری، دیوید فریدریش در کتاب *معماری حقوق* (*The Architecture of Rights*) بر تمایز میان «نظریه» و «مدل» تأکید می‌کند. از نظر او، نظریه‌ها تلاش دارند ماهیت یا تعریف حق را روشن کنند، در حالی‌که مدل‌ها، ساختارهای تحلیلی‌ای هستند که نحوه توزیع موقعیت‌های هنجاری در یک حق را نمایش می‌دهند(Frydrych,2021:6-10). مدل‌های پیشنهادی او—به‌ویژه مدل پلورالیستی که حق را ترکیبی از عناصر «ادعا» (claim)، «آزادی» (liberty)، «قدرت» (power) و «مصونیت» (immunity) می‌داند—قادرند پیچیدگی‌های حقوق نهادی و ساختارهای دموکراتیک را بهتر تحلیل کنند.

در سوی دیگر، رویکرد ضدنظریه (Anti-Theory Approach) که فریدریش در فصل ششم کتاب خود معرفی می‌کند، معتقد است که تلاش برای تعریف جوهری و فراگیر حق، نتیجه‌ای جز ابهام، استثنا و تقلیل‌گرایی ندارد. او با نقد نظریه‌پردازانی چون هارت و رَز، پیشنهاد می‌دهد که حق را باید نه به‌مثابه «مفهومی ثابت»، بلکه به‌مثابه «ابزاری زبانی و نهادی

برای حل اختلافات اجتماعی» فهمید (Frydrych,2021:chapter 6). این نگاه در پیوند با دیدگاه ساختارگرایان اخلاقی چون جِی. اِل. مک‌کی است که معتقدند «حق» نه مقوله‌ای متافیزیکی، بلکه نقطه‌ای کاربردی در دستگاه داوری اخلاقی است (Mackie, 2024:78). در مجموع، نظریه‌های معاصر درباره حق، از رهیافت‌های ذات‌گرایانه و تجویزی عبور کرده و به سمت تحلیل‌های ترکیبی، کاربردی و انتقادی حرکت کرده‌اند. دیگر کمتر فیلسوفی در پی ارائه تعریفی واحد و جهان‌شمول از حق است؛ بلکه تلاش‌ها متمرکز بر ساختارشناسی، کارکردگرایی و بومی‌سازی حق در بسترهای اجتماعی، اخلاقی و نهادی مختلف شده‌اند.

۴.۴ تحول کاربردی و فلسفی حق در غرب معاصر: از فردگرایی تا عدالت اجتماعی

تحول مفهوم «حق» در اندیشه غربی طی قرن بیستم و بیست‌ویکم نه‌تنها در ساحت نظری، بلکه در کاربردهای عملی و هنجاری آن نیز بسیار عمیق بوده است. در حالی که سنت‌های اولیه بر فردگرایی لیبرال و دفاع از آزادی‌های سلبی تمرکز داشتند، تحولات سیاسی، اقتصادی و فلسفی معاصر موجب شده‌اند تا «حق» به ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی، دفاع از اقلیت‌ها، و بازتعریف نقش دولت در ساماندهی حیات عمومی تبدیل شود.

رونالد دورکین در کتاب *حق را جدی بگیریم* تأکید می‌کند که حقوق، نه صرفاً مجوزهایی فردی، بلکه الزاماتی اخلاقی‌اند که دولت نمی‌تواند به‌دلخواه از آن‌ها عدول کند. او بر این باور است که حق، جایگاه افراد را در نظام توزیع عدالت تعریف می‌کند و باید به‌عنوان «معیار برتری» (trumps) در برابر سودمندی جمعی مورد استفاده قرار گیرد (Dworkin ,1977:90). دیدگاه دورکین، به‌ویژه در تقابل با سودگرایی، بر آن است که حتی اگر یک اقدام به نفع اکثریت باشد، اگر با حق اقلیت‌ها تعارض داشته باشد، نامشروع است. این رویکرد، مفهوم حق را به ابزاری برای تضمین کرامت انسانی در شرایط نابرابر تبدیل کرده است.

مارتا نوسبام با معرفی *رویکرد توانمندی‌ها* در کتاب *ایجاد توانمندی‌ها* ، دیدگاه متفاوتی را مطرح می‌کند. او به جای آنکه حق را به‌مثابه مجوز یا مطالبه قانونی صرف ببیند، آن را در ارتباط با توانایی‌های واقعی انسان برای تحقق یک زندگی شایسته در نظر می‌گیرد. از دیدگاه او، حقوق اجتماعی و اقتصادی، مانند حق آموزش، سلامت، مشارکت سیاسی و امنیت فیزیکی، تنها زمانی معنا دارند که بسترهای تحقق عملی آن‌ها فراهم شود (Nussbaum,2011:25). این رویکرد، بر نقش دولت‌ها در تقویت فرصت‌های عینی برای

شکوفایی انسانی تأکید دارد و حق را در پیوند با عدالت بازتوزیعی تعریف می‌کند. در سطحی دیگر، جرمی والدن تلاش می‌کند تا کرامت انسانی را به‌عنوان مبنایی برای برابری حقوقی در نظام‌های دموکراتیک معرفی کند. او با نقد نظریه‌های قضازده و نخبگرا، بر اهمیت فرآیندهای مردم‌سالارانه در شکل‌دهی به حقوق تأکید دارد. در نگاه او، حقوق باید در بستری اجتماعی و سیاسی ساخته شوند، نه صرفاً توسط نهادهای حقوقی تحمیل شوند (Waldron,1999:44). از سوی دیگر، متفکرانی چون سیمون وی نقدی اخلاقی به تمرکز بیش از حد بر حقوق وارد کرده‌اند. او در کتاب *نیاز به ریشه‌ها* می‌نویسد که تأکید صرف بر حقوق، انسان را از مسئولیت اخلاقی نسبت به دیگران دور می‌کند. از دیدگاه وی، تعهدات اخلاقی، مستقل از قرارداد یا قانون، باید در مرکز توجه قرار گیرند و مقدم بر حقوق باشند(Weil,2002:6). این تحول معنایی و هنجاری موجب شده تا امروزه «حق» دیگر مفهومی ایستا و جهان‌شمول نباشد، بلکه مفهومی سیال، بافت‌مند، و بومی تلقی شود که در زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی و تاریخی مختلف معانی متفاوتی پیدا می‌کند. فریدریش نیز در تأیید این خوانش، بر «معماری ترکیبی حقوق» تأکید می‌کند و می‌نویسد که هیچ نظریه یگانه‌ای قادر به پوشش تمام کاربردهای حقوق در ساختارهای پیچیده سیاسی نیست. از نظر او، ما باید به‌جای تعریف حق، به فهم چگونگی کارکردهای آن در موقعیت‌های خاص بپردازیم (Frydrych,2021:96). به بیان تحلیلی، این تحول نشان می‌دهد که مفهوم حق در غرب معاصر، از یک ابزار فردگرایانه برای محافظت از خود، به ابزاری جمع‌گرایانه برای ساخت نظم عادلانه‌تر بدل شده است. امروزه «حق» بیش از آنکه سنگر فرد علیه دولت باشد، سازوکار مشروع‌سازی نقش دولت در تضمین کرامت، برابری و شکوفایی انسانی تلقی می‌شود.

۵. ابعاد چند لایهٔ حق مفهوم حق

برای پرهیز از نگاه سطحی به مفهوم «حق»، لازم است آن را نه‌فقط در سطح تعریف‌های لغوی یا مصادیق فقهی و حقوقی، بلکه در لایه‌های عمیق‌تر بررسی کنیم. در این چارچوب، دو عرصه اصلی قابل تشخیص است: نخست عرصه مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی که حق را در پیوند با کرامت انسانی، عقلانیت و حقیقت توضیح می‌دهد؛ و دوم عرصه نهادی و اخلاقی که کارکردهای اجتماعی حق، تعارض‌های درونی آن و سازوکارهای تحقق و محدودیتش را روشن می‌سازد. چنین نگاهی امکان می‌دهد تا هم تفاوت‌های ریشه‌ای میان

فقه اسلامی و فلسفه غرب آشکار شود و هم نقاط اشتراک آن‌ها در پاسداشت کرامت انسان و عدالت اجتماعی بازشناخته گردد.

۱.۵ حق به مثابهٔ کرامت و شناخت انسانی: مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی

مفهوم «حق» در هر دو سنت فکری، اسلامی و غربی، در عمق به کرامت انسان، حقیقت، و شناخت انسان وابسته است؛ بدین معنا که حق نه فقط یک وضعیت قانونی بلکه یک وضعیت وجودی و اخلاقی است. در سنت اسلامی، کرامت انسان ریشه در فهم انسان به‌عنوان خلیفةالله و مخلوقی که خداوند حرمت نفس او را محترم دانسته دارد. این حرمت در قرآن و سنت دیده می‌شود و به همین دلیل حق از منظری الهی و انتزاعی نیست بلکه پیوندی مستقیم با ارزش وجودی انسان دارد. منابع فقهی معتقدند که حق در اسلام همراه با تکلیف است؛ یعنی حق بدون مسئولیت معنا ندارد. چنین فهمی باعث می‌شود که مشروعیت حق نه تنها بر ادعای فردی، بلکه بر ضرورت حفظ مصالح عمومی، عقل، نسل، نفس و مال — آنچه در نظریه مقاصد شریعت آمده است — استوار باشد (Auda, 2007: 2-3؛ عبادی، ۱۳۸۷).

در فلسفه غرب، مفاهیمی مانند حقوق طبیعی و قانون طبیعی، حقوق بشر و کرامت انسانی، بیشتر به‌عنوان مواردی بحث شده‌اند که از عقل یا عقل عمومی ناشی‌اند؛ مثلاً فلسفیانی مانند جان لاک، هنر مفهومی از حقوق ذاتی ارائه داده‌اند که مستقل از وضع قانون است. این تفاوت معرفت‌شناختی نشان می‌دهد که در غرب حق، پیش از قانون و وضع اجتماعی، وجود دارد، در حالی که در سنت اسلامی شناخت حق تحت تأثیر نصوص شرعی، اجماع و مقاصد شریعت است.

شناخت حق از لحاظ فلسفی در اسلام با تأکید بر عقل عملی و فهم علما همراه است؛ فهم مقاصد شریعت (maqāṣid al-sharīʿah) و مصالح عمومی جزء جدایی‌ناپذیر مشروعیت حق‌اند. این امر باعث می‌شود حق محدود به موارد صریح نباشد بلکه در پرتو زمان، مکان، و شرایط عرفی نیز تبیین و به‌روز شود(Rifai, 2021; Auda, 2007). در حالی که در فلسفه غربی، گرچه عرف و زمینه اجتماعی مهم‌اند، لنگر بیشتر بر مفاهیم عقلانی و حقوق طبیعی است.

۲.۵ کارکردها، تعارض‌ها و تعادل عملی حق در نهاد و اخلاق

حق در عمل صرفاً مفهومی نظری نیست؛ بلکه کارکردهایی دارد که باید نهادی، قضایی و اخلاقی باشند تا بتوانند در جامعه واقعی کاربرد یابند. یکی از وجوه مهم در سنت اسلامی تقسیم بین حق‌الله و حق‌الناس است؛ حقوقی که متعلق به خداونداند (مانند حدود شرعی) و حقوقی که بین افراد تقسیم می‌شوند. این تمایز تعیین‌کننده نحوه اجرا، اسقاط یا مطالبه حق است (عبادی، ۱۳۸۷). حقوق سلبی و ایجابی نیز یکی از مهم‌ترین تقسیم‌بندی‌های کاربردی است: حق‌هایی هستند که دولت یا جامعه موظف است از مداخله جلوگیری کند (سلبی) و حق‌هایی که مستلزم اقدامات مثبتی‌اند (ایجابی). در سنت اسلامی، مقاصد شریعت این تمایز را به رسمیت شناخته است، مخصوصاً در مسایل عدالت اجتماعی، رفاه عمومی و تأمین نیازهای اساسی زندگی (Auda, 2007). تعارض بین حقوق نیز یک واقعیت است. مثلاً آزادی بیان ممکن است با حفظ نظم عمومی یا حفظ دیانت جمعی تعارض داشته باشد. در فقه اسلامی، وقتی حقی مانند آزادی مذهب یا بیان به نحوی منجر به ضرری بزرگ برای مصالح عالی شریعت شود، می‌تواند محدود شود، بر اساس اولویت حفظ «نفس» یا «دین». چنین قضاوت‌هایی نیازمند تشخیص دقیق مقاصد شریعت و ارزیابی شرایط واقعی‌اند (Rifai, 2021). در حقوق غربی نیز، نظریه‌پردازانی مانند دورکین نشان داده‌اند که حقوق بنیادین باید در برابر منافع اکثریت محافظت شوند، اما همواره نیاز است میان حقوق مختلف تعادل برقرار باشد.

نهایتاً، بدون ساختار نهادی و ضمانت اجرا، حتی نظرات فلسفی درباره حق اگر به قانون یا اثر اجتماعی بدل نشوند، عملاً بی‌اثر خواهند بود. در ایران، نقش قانون اساسی، قوانین موضوعه و دادگاه‌ها در تضمین برخی حقوق شهروندی مثال عینی است. همچنین اخلاق اجتماعی، مسئولیت فرد در فهم و احترام به حقوق دیگران، و بینش جمعی درباره کرامت انسانی مهم است؛ زیرا اخلاق اگر ضامن احترام به حقوق نباشد، حق تنها در شعار باقی می‌ماند.

۶. تحلیل تطبیقی تحول مفهوم حق در فقه اسلامی و حقوق غرب

تحلیل تطبیقی مفهوم «حق» در فقه اسلامی و فلسفه حقوق غربی نشان می‌دهد که این دو منظومه فکری با وجود اشتراکات ظاهری در واژگان و کارکردها، دارای تفاوت‌های بنیادی در بنیان‌های معرفت‌شناختی، انسان‌شناسی، و ساختار مفهومی هستند. در فقه اسلامی، حق

عمدتاً به‌مثابه سلطه‌ای اعتباری تلقی می‌شود که از سوی شارع یا عقل عملی در جهت تحقق مصالح نوعی تعریف شده است، و در پیوند دائمی با تکلیف و غایات شریعت—مانند حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال—معنا می‌یابد (Auda, 2008).در مقابل، در اندیشه غربی، به‌ویژه از عصر روشنگری به بعد، حق به‌عنوان امری ذاتی و غیرقابل انتقال برای فرد انسان، بر پایه عقل، قرارداد اجتماعی یا کرامت انسانی استوار شده است؛ نه الزاماً تابعی از غایات دینی یا مصالح عمومی(Donnelly, 2003; Locke, 1988) از حیث ساختار مفهومی، فقه امامیه معمولاً حق را به دو دسته‌ی حق‌الله و حق‌الناس تقسیم می‌کند که اولی قابل اسقاط نیست و دومی وابسته به روابط بین افراد است؛ در حالی که در نظریه‌های معاصر غربی، تمایز اصلی میان حقوق سلبی و ایجابی است، که هر دو را می‌توان محصول نهادهای قانونی و گفتمان‌های اخلاقی دانست (Rainbolt, 2006). در فقه، حق اغلب به‌صورت ایستا و تک‌لایه تعریف می‌شود—مثلاً «حق قصاص» یا «حق شفعه»—در حالی که در مدل‌های حقوقی مانند مدل پلورالیستی دیوید فریدریش، حق به‌مثابه معماری ترکیبی از ادعا، اختیار، آزادی و مصونیت تحلیل می‌شود که بسته به زمینه حقوقی می‌تواند ساختار متفاوتی به خود بگیرد (Frydrych, 2021). افزون بر این، در سنت اسلامی، رابطه حق و تکلیف همواره مستقیم و الزام‌آور است، به‌طوری‌که حق بدون تکلیف فاقد مشروعیت تلقی می‌شود، اما در دیدگاه‌هایی مانند نظریه منفعت جوزف رَز، ممکن است حقوقی وجود داشته باشند که بر مبنای مصلحت فردی توجیه شوند، حتی اگر تکلیف متقابلی نداشته باشند (Raz, 1986). همچنین، نقش حق در عدالت اجتماعی نیز در دو سنت متفاوت است: در فقه اسلامی، تلاش‌هایی مانند نظریه فقه حکومتی امام خمینی یا دیدگاه مطهری، به‌دنبال تنظیم حقوق در چارچوب شریعت و مصالح امت‌اند (مطهری، ۱۳۸۶)؛ در حالی که در اندیشه‌هایی چون «رویکرد توانمندی‌ها»ی مارتا نوسبام یا دیدگاه رونالد دورکین، حق به‌مثابه ابزاری برای استقرار عدالت بازتوزیعی، رفع تبعیض ساختاری، و دفاع از کرامت انسانی بازخوانی می‌شود (Nussbaum, 2011; Dworkin, 1977). در نهایت، می‌توان گفت فقه اسلامی با همه تلاش‌های نوسازی در قالب فقه اجتماعی، هنوز اغلب در چارچوبی غایت‌مدار و تکلیف‌محور حرکت می‌کند؛ در حالی که اندیشه غربی در سیر تحول خود، از ذات‌گرایی متافیزیکی به سمت کارکردگرایی نهادی، و از فردگرایی صوری به‌سوی عدالت جمعی و کرامت‌محور گذار یافته است. این تمایز، خود را نه فقط در نظریه، بلکه در کاربردهای عملی و نحوه نهادینه‌سازی حقوق در هر نظام نیز به‌روشنی نشان می‌دهد.

جدول ۱. تحلیل تطبیقی تحول مفهوم حق در فقه اسلامی و فلسفه غرب

بُعد مقایسه	فقه اسلامی	حقوق غربی	تحلیل تطبیقی
منشأ حق	وحی، عقل عملی، مقاصد شریعت؛ حق در نسبت با خلیفةاللهی و کرامت ذاتی انسان معنا می‌شود	عقل، طبیعت انسان، قرارداد اجتماعی و کرامت کانتی؛ حق به‌عنوان ویژگی پیشینی و مستقل از دین	در فقه، مشروعیت الهی و مصالح عامه مبناست؛ در غرب، انسان‌محوری و عقلانیت خودبنیاد.
ساختار مفهومی	حق به‌مثابه سلطه یا استحقاق اعتباری؛ همواره در پیوند با تکلیف و حکم شرعی؛ تقسیم به حق‌الله و حق‌الناس	مدل‌های تحلیلی چندلایه (ادعا، اختیار، آزادی، مصونیت) و تمایز حقوق سلبی/ایجابی؛ جدایی از دین	در اسلام ساختار ساده‌تر و تکلیف‌محور است؛ در غرب، ساختار لایه‌مند و کارکردی.
رابطه حق و تکلیف	پیوند ذاتی؛ حق بدون تکلیف معتبر نیست (مثلاً حق قصاص مشروط به رعایت حدود الهی)	امکان وجود حق بدون تکلیف متقابل (نظریه منفعت، حقوق بشر جهان‌شمول)	در فقه، حق و تکلیف جدایی‌ناپذیرند؛ در غرب، تفکیک‌پذیر و حتی تقدم حق بر تکلیف ممکن است.
غایت حق	تحقق مقاصد شریعت: حفظ دین، نفس، عقل، نسل، مال؛ غایت‌گرایی و مصلحت‌محوری	تحقق آزادی‌های فردی، کرامت انسانی، و عدالت اجتماعی به‌مثابه اهداف ذاتی	هر دو عدالت‌محورند، اما اسلام آن را غایتمند و مقاصدی می‌فهمد، غرب آن را ذاتی و فردمحور.
کارکرد اجتماعی	تنظیم روابط فرد و امت در چارچوب شریعت؛ تأمین مصالح عمومی، نظم دینی و اخلاقی	ابزاری برای نقد قدرت، تضمین آزادی و مشارکت دموکراتیک؛ تأکید بر نقش دولت در رفاه	در فقه، حق در خدمت نظم اخلاقی–الهی است؛ در غرب، در خدمت نظم سیاسی–مدنی و مشارکت.
تحول مفهومی	گذار از تعاریف سنتی به فقه اجتماعی و حکومتی؛ تأکید جدید بر حقوق مردم در اندیشه‌هایی چون نایینی و امام خمینی	گذار از حقوق طبیعی به حقوق وضعی، نظریه‌های عدالت و کرامت، و مدل‌های کارکردی مدرن	هر دو سنت در حال بازتعریف حق‌اند؛ یکی در پیوند با فقه حکومتی و مقاصد شریعت، دیگری در قالب نظریه‌های عدالت و کرامت انسانی.

۷. نتیجه‌گیری

مفهوم «حق» در هر نظام فکری و حقوقی، بازتابی از جهان‌بینی، انسان‌شناسی، و غایات آن منظومه است. مقایسه تطبیقی میان فقه اسلامی و فلسفه حقوق غربی نشان می‌دهد که هرچند واژه «حق» در هر دو سنت نقش کلیدی در تنظیم روابط اجتماعی، ترسیم حدود وظایف و حفظ عدالت ایفا می‌کند، اما در مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناسی، و ساختاری تفاوت‌های عمیقی دارد. در فقه اسلامی، حق در پیوندی ناگسستنی با تکلیف و شریعت تعریف می‌شود؛ نه‌تنها از نظر ماهیت، بلکه در منشأ، غایت و قابلیت اعمال. حقوق در این سنت تابع مصلحت عامه، احکام الهی و مصالح پنج‌گانه شریعت‌اند و عمدتاً در قالبی

مالکانه، اعتباری و مبتنی بر سلطه مشروع ظاهر می‌شوند. در مقابل، در سنت غربی، حق اغلب به‌مثابه جایگاه هنجاری مستقل فرد تعریف می‌شود؛ جایگاهی که یا بر بنیاد طبیعت عقلانی انسان، یا در پرتو کرامت ذاتی، و یا از مسیر قرارداد اجتماعی تثبیت می‌شود.

تحول در غرب از نظریه‌های کلاسیک حقوق طبیعی به نظریه‌های وضعی، مدل‌های تحلیلی و نظریه‌های عدالت اجتماعی، بازتابی از پویایی تاریخی و فلسفی در این حوزه است. در این مسیر، اندیشمندانی چون لاک، رَز، دورکین، نوسبام، فریدریش و مک‌کی، هر یک بخشی از این دگردیسی مفهومی را پیش برده‌اند. از حقوق فردی کلاسیک به حقوق بازتوزیعی، از اختیار به منفعت، و از مفهوم مجرد به مدل‌های ترکیبی، این مسیر حاکی از عبور از «ماهیت حق» به «کارکرد حق» در نظم حقوقی است. در جمع‌بندی، باید تأکید کرد که فقه اسلامی و حقوق غربی در مواجهه با پرسش از «حق»، مسیرهای متفاوتی طی کرده‌اند: یکی در جست‌وجوی نظم الهی و مشروعیت دینی، دیگری در پی نظم عقلانی و مشروعیت دموکراتیک. اما هر دو نظام، در مواجهه با چالش‌های جهانی امروز—مانند عدالت اجتماعی، کرامت انسان، و نظم حقوقی عادلانه—نیازمند بازخوانی و انطباق‌اند. فهم تطبیقی این مفاهیم، نه برای ادغام دو سنت، بلکه برای گفت‌وگویی سازنده و توسعه ظرفیت‌های درونی هر نظام ضرورت دارد.

کتاب‌نامه

جاویدی، م. (۱۳۹۲). «حق» طبیعی یا حق پوزیتیویستی؛ بازتعریف مفهوم حق در حقوق اسلامی . *پژوهشنامه حقوق اسلامی*، (۲)۱۶، ۴۴۱-۴۹۱.

عبادی، م. ه. (۱۳۸۷). ماهیت حق در فقه امامیه و حقوق ایران .*گواه*، ۱۲، ۱۹-۲۶.

عباسی، و.، و نقیبی، س. ا. (۱۳۹۷). بررسی ماهیت حکم شرعی با رویکردی به دیدگاه امام خمینی(س) . *پژوهشنامه متین*، (۸۱)۲۰، ۷۵-۹۸.

فروغی، س. ع. (۱۳۹۱). بررسی فقهی و حقوقی مفهوم حق و حکم .*دوفصلنامه فقه و حقوق خصوصی*، (۱)۱، ۹-۲۹.

کبیری،م.ا.(۱۴۰۲). «بررسی نوآوری های محقق نائینی در تحلیل ماهیت حق و آثار مترتب بر آن»، دوفصلنامه فقه و اجتهاد، سال دهم، شماره بیستم، صص ۱۶۶-۱۴۱.

Abou El Fadl, Khaled. (2001). *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority and Women*. Oxford: Oneworld.

Auda, Jasser. (2008). *Maqasid al-Shariah as Philosophy of Islamic Law: A Systems Approach*. London: IIIT.

Bentham, J. (1843). *Anarchical Fallacies*. In *Works of Jeremy Bentham* (Vol. 2). Edinburgh: William Tait.

Donnelly, J. (2003). *Universal Human Rights in Theory and Practice* (2nd ed.). Ithaca: Cornell University Press.

Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press.

Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Clarendon Press.

Frydrych, D. (2021). *The Architecture of Rights: Models and Theories*. Palgrave Macmillan.

Grotius, H. (2005). *On the Law of War and Peace (De Jure Belli ac Pacis)*. Cambridge University Press. (Original work published 1625)

Haakonssen, K. (1985). *Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge University Press.

Hart, H. L. A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford University Press.

Hart, H. L. A. (1982). *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory*. Oxford University Press.

Hobbes, T. (1994). *Leviathan* (Ed. E. Curley). Hackett Publishing. (Original work published 1651)

Kamali, Mohammad Hashim. (2019). *Principles of Islamic Jurisprudence* (Revised Edition). Cambridge: Islamic Texts Society.

Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government* (Ed. P. Laslett). Cambridge University Press. (Original work published 1689)

Mackie, J. L. (2024). *Theories of Justice and Rights*. Oxford University Press.

Mackie, J. L., Moberger, V., & Olson, J. (Eds.). (2025). *Theories of Justice and Rights*. Oxford University Press.

Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.

Rainbolt, G. W. (2006). *The Concept of Rights*. Springer Netherlands.

Rainbolt, G. W. (2006). *The concept of rights* (Vol. 73). Springer Science & Business Media.

Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford University Press.

Rifai, Sulaiman L. (2021). *Maqāsid al-Sharī'ah: Origins and definitions of the general philosophy of Islamic law*. SSRN. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID3786041_code2430204.pdf?abstractid=3786041 SSRN

Tuck, R. (1979). *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge University Press.

Waldron, J. (1999). *Law and Disagreement*. Oxford University Press.

Weil, S. (2002). *The Need for Roots: Prelude to a Declaration of Duties towards Mankind*. Routledge. (Trans. A. Wills. Original published 1949)